

Makâsîdü's-Şerî'anın Din Eğitiminin Hedefleri Olma İmkânı

Cavit Erdem

<https://orcid.org/0000-0002-8913-0201>

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, Türkiye

<https://ror.org/00jga9g46>

caviterdem99@gmail.com

Atıf Bilgisi:	Erdem, Cavit. "Makasidu's-Şeria'nin Din Eğitiminin Hedefleri Olma İmkani". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 39 (Kasım 2024), 17-37. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1497760
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
Geliş Tarihi:	07 Haziran 2024
Kabul Tarihi:	23 Eylül 2024
Yayın Tarihi:	30 Kasım 2024
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem - En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: Dinin temelini oluşturan âyet ve hadislerin gerçekleştirmek istedikleri hedefler, "makâsîdü's-şerî'a" kavramıyla ifade edilmiştir. Fert ve toplumun maslahatı için önemli değerleri barındıran bu kavram, tarihten günümüze birçok araştırmaya konu olmuştur. Bu çalışma, din eğitiminin hedefleriyle yakın ilişkisi bulunan "makâsîdü's-şerî'a"nın ortaya koyduğu değerlerin, din eğitiminin hedefleri olarak kabul edilme imkânının araştırılması amacıyla yapılmıştır. Din eğitiminin hedefleri incelendiği zaman; dinden gelen mesajların içselleştirilerek bu mesajların içerdiği değerlerin kişisel ve sosyal hayatta davranışa dönüştürülmesi olarak görülmektedir. Âyet ve hadislerin nihai hedeflerinin toplum ve bireylerin dinî ve dünyevî maslahatlarını gerçekleştirmek olduğunu savunan "makâsîdü's-şerî'a" ile dinden gelen mesajları davranışa dönüştürme amacıyla olan din eğitiminin, hedefleri arasında bir yakınlık olduğu görülmektedir. Makâsîdü's-şerî'a ile ifade edilen değerler, din eğitimi yoluyla kazandırılmak istenilen hedefler midir? "Makâsîdü's-şerî'a"nın din eğitiminin hedefleri olabilme imkânı var mıdır soruları, çalışmanın problemi oluşturmaktadır. Makâsîdü's-şerî'a kavramı tarih boyunca eğitime konu olmasına rağmen daha çok "Usûl-i Fıkıh ve Kelâm" disiplini çerçevesinde incelenmiştir. Din eğitimi alanıyla da alakalı olduğu düşünülen konu üzerinde, din eğitimi perspektifiyle yeterli çalışma yapılmamış olması, bir eksiklik olarak görülmektedir. Konuyla alakalı yapılacak araştırmanın önemli bir boşluğu dolduracağı ve disiplinler arası bir çalışma olacağı öngörülmektedir. Temel insan haklarıyla da yakından alakalı olan konu, çalışmayı özgün ve önemli kılmaktadır. Araştırmamızda İslâm'ın temel kaynakları ve konuyla alakalı eserler incelenerek yorumlanmıştır. Çalışmamız nitel bir araştırma olup doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Konu, din eğitiminin "içe dönük" ve "ötekine dönük" hedefleri bağlamında ele alınmıştır.

Çalışmamızın sonucunda "makâsîdü's-şerî'a"nın alt başlığı olan "zarûrât-ı hamse"nin, insanların bireysel ve toplumsal mutlulukları için dinî değer ve hedefler olarak öğretilme potansiyeline sahip olduğu; din eğitiminin hedefleri olarak öğretilmesi durumunda din eğitimi daha kapsayıcı ve evrensel kılacağı kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Din Eğitimi, Makâsîdü's-Şerî'a, Zarûrât-ı Hamse, Temel İnsan Hakları.

The Possibility of Maqasid al-Shari'a as Objectives of Religious Education

Cavit Erdem

<https://orcid.org/0000-0002-8913-0201>

Dr., Ministry of National Education, İstanbul, Türkiye

<https://ror.org/00jga9g46>

caviterdem99@gmail.com

Citation:	Erdem, Cavit. "The Possibility of Maqasid Al-Shari'a as Objectives of Religious Education". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 39 (November 2024), 17-37. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1497760 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.
Date of submission:	07 June 2024
Date of acceptance:	23 September 2024
Date of publication:	30 November 2024
Reviewers:	One Internal & At Least Two External
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: The concept of "maqâsid al-sharî'a," which expresses the goals that verses and hadiths—the foundational elements of religion—aim to achieve, embodies important values for both individuals and society. This concept, which contains important values for the benefit of the individual and society, has been the subject of many studies from history to the present day. This study was conducted to investigate the possibility of adopting the values revealed by "maqâsid al-sharî'a," which are closely related to the goals of religious education. When the objectives of religious education are examined, it is seen they revolve around internalizing religious messages and transforming the values contained in these messages into behaviors in personal and social life. It is seen that there is a close link between the goals of "maqâsid al-sharî'a," which argues that the ultimate goals of verses and hadiths are to achieve the religious and worldly benefits for society and individuals, and the goals of religious education, which seek to translate these religious messages into behaviors. The main question of this study is whether the values expressed by "maqâsid al-sharî'a" should be the goals of religious education. Although the concept of maqâsid al-sharî'a has been the subject of education throughout history, it has mostly been examined within the framework of "Usûl-ü Fiqh and Kalam." There is a lack of sufficient studies on the subject, which is thought to be related to the field of religious education. Hence, this study fills an important gap in the interdisciplinary. Given its strong connection to fundamental human rights, this study is positioned as both unique and significant. This research involved a qualitative analysis through document review, examining primary Islamic sources and related literature. The subject is discussed in the context of "inward-looking" and "other-oriented" goals of religious education. As a result of our study, it was concluded that "zarûrât-ı hamse, a sub-component of "maqâsid al-sharî'a," has the potential to be taught as religious values and goals that contribute to individual and social well-being; if integrated into the goals of religious education, it could render the education more inclusive and universal.

Keywords: Education, Religious Education, Maqasas al-Sharia, Zarûrât al Hamse, Fundamental Human Rights.

Giriş

İslâm âlimleri, dinin temelini oluşturan âyet ve hadislerin, belli amaç ve hedefleri gerçekleştirmek üzere geldiğini ifade ederek bu hedefleri, dinin amaç ve hedefleri anlamına gelen “makâsîdü’ş-şerî’a” kavramıyla ifade etmişlerdir.

Makâsîdü’ş-şerî’a; zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât olmak üzere üç ana başlık altında incelenmiştir.^[1]Toplumun devamı, düzeni ve fertlerin huzur içerisinde yaşayabilmeleri için ihtiyaç duydukları maslahatlara zarûrî maslahatlar denilmiştir. Din emniyeti, can emniyeti, akıl emniyeti, mal ve nesil emniyeti; zaruri maslahatlar olarak kabul edilmiş ve bu maslahatlar olmadığında toplumların dağılacağı ya da bozulacağı kanaatine varılmıştır.^[2] İkinci sırada yer alan hâciyyât mertebesinde olan maslahatlar Gazzâlî’ye göre; zarûri maslahatlar kadar önemli olmamakla birlikte, ihmal edilmesi durumunda, fertlerin ve toplumların hayatında bozulmalara sebep olacak tamamlayıcı maslahatlardır. Evlenecek kişilerde denklik aranması konuya örnek olarak verilebilir.^[3]Zarûrât ve hâciyyât’ın dışında kalan maslahatlara da “tahsîniyyât” adı verilmiştir. Bu tür maslahatlar, hayatı güzelleştirmeyi hedeflemiş olup erdem ve faziletleri çoğaltmayı ve güzel ahlâki teşvik etmektedir.^[4] Fert ve toplumun maslahatlarını gerçekleştirmeyi hedefleyen “makâsîdü’ş-şerî’a” konusu, birçok ilmi disiplin tarafından incelenmiştir. Konuyla alakalı din eğitimi perspektifiyle yapılmış yeterli çalışmanın olmayışı, din eğitimi literatürü açısından bir eksiklik olarak görülmektedir.

Son yıllarda çok az sayıda da olsa, din eğitimi alanında üzerinde çalışmaların yapıldığı “makâsîdü’ş-şerî’a” kavramını ilk olarak İmâmü’l-Harameyn lakabıyla bilinen İmam-ı Gazzâlî’nin hocası Cüveynî (öl. 478/1085) “*el-Bûrhân fî Usûli’l-Fıkıh*” adlı eserinde kullanmıştır. Sonraki dönemlerde İmam-ı Gazzâlî’nin (öl. 505/1111) “*el-Mustasfâ ve Şifâü’l-ğalîl*”inde, İzz b. Abdisselâm (öl. 660/1261) “*Kavâidü’l-ahkâm fî mesâlihi’l-enâm*”ında, Karâfî’nin (öl. 684/1284) “*el-Furûk*”unda ve Şâtıbî’nin (öl. 790/1388) “*el-Muvâfakât*”ında “makâsîdü’ş-şerî’a” kavramına yer verilmiştir. Tâhir İbn Âşûr (1879-1973) konuyla alakalı “*Mağâşidü’ş-şerî’ati’l-İslâmiyye*” adıyla ilk müstakil eseri yayımlamıştır.^[5] Yakın dönemde konuyla alakalı din eğitimi alanında yapılan çalışmalara, Taiseer Barmu tarafından yazılan “*Çağdaş Makâsîdü’ş-Şerî’a Bağlamında Din Eğitiminin İslâhı*” makalesi,^[6] Mustafa Önder ve Hüseyin Bulut tarafından yazılan “*Temel Dinî Değerler ve Değerler Eğitimi*” makaleleri örnek olarak gösterilebilir.^[7] Yukarıda adı zikredilen eserlerde yer alan “kavramın” içeriğiyle din eğitiminin amaçları/hedefleri ve din eğitimiyle alakalı yapılan tarifler; konuyla din eğitiminin yakın ilişkisini göstermektedir.

Din eğitimi, insanların dinî davranışlarında yaşantıları yoluyla istenilen yönde olumlu davranış kazandırma süreci olarak tanımlanmıştır.^[8] Bazı din eğitimcileri de din eğitime gerçekleştirmek istediği hedefler bakımından yaklaşarak inanılan dinin eğitimi olarak tarif etmişlerdir.^[9] Din eğitimiyle alakalı yapılan çalışmalarda “hedef” kavramı, çoğu yerde “amaç” kavramıyla eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bu açıdan konu, genellikle din eğitiminin hedefleri ya da amaçları şeklinde işlenmiştir.^[10] Alanla alakalı yapılan çalışmalara bakıldığında farklı kategorilerde din eğitiminin amaç ve hedefleri olduğu görülmektedir.

[1] Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi’l-usûl* (Beyrut: Dâru’l-Erkâm, 1994), 1/637.

[2] Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Makâsîdü’ş-şerî’ati’l-İslâmiyye* (Katar: 2004), 122.

[3] Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi’l-usûl*, 1/638.

[4] Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi’l-usûl*, 1/639.

[5] Ertuğrul Boynukalın, “Makasîdu’ş-Şeria”, *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2003), 27/426.

[6] Barmu, Taiseer, “İslami İlimler Dergisi”, *Mîzânü’l-Hak* 9 (2019), 251-268.

[7] Mustafa Önder - Hüseyin Bulut, “Temel Dini Değerler ve Değerler Eğitimi”, *EÜSBED* 6/1 (2013), 15-32.

[8] Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (Ankara: Pegem Yayınları, 2001), 25.

[9] Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (Ankara, 2002), 7-12.

[10] Şükrü Keyifli, “Eğitim ve Din Eğitimi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/13 (2013), 122.

Din eğitimcileri din eğitimine farklı bakış açılarından yaklaşarak birçok hedeften bahsetmişlerdir. Din eğitiminin genel amacı; kişiyi dinî bakımdan geliştirmek ve almış olduğu eğitimi, sosyal hayatında davranışa dönüştürmek olarak görülmüştür. Uzak amacı, insanı Kur'ân ahlâkıyla ahlâklandırarak "insan-ı kâmil" yapmak olarak ifade edilmiştir. Yakın amacı ise kişinin bilgi, beceri, davranış ve duygu bakımından yeterli hale getirilmesi, dinden gelen mesajları içselleştirmesini, duygu, düşünce ve eğilimlerini yönetebilmesini sağlamak olarak tarif edilmiştir.^[11]Bazı din eğitimcileri de din eğitiminin amacını, Allah'ın rızasını kazanmak, İslâm'ın esasları doğrultusunda fikri geliştirmek, davranış ve duyuları tanzim etmek ve insandan cehaleti gidererek dünya ve ahiret saadetini temîn etmek olarak kabul etmişlerdir.^[12]

Yapılan bu açıklamalardan din eğitiminin, insanların inandığı dinin değerlerini bireysel ve sosyal hayatta davranışa dönüştürme ameliyesi; hedefinin de dinden gelen mesajların içselleştirilerek yaşam haline getirilmesi; bireyi "insan-ı kâmil" yaparak toplumu düzenli hale getirme süreci olduğu anlaşılmaktadır. Makâsîdü's-şerî'a da âyet ve hadislerin nihaî amaçları anlamına gelmekte olup bireysel ve toplumsal maslahatları gerçekleştirmek; kâmil insanı ve düzenli toplumu inşa etmeyi hedeflemektedir. Din eğitiminin hedefleriyle/amaçlarıyla "makâsîdü's-şerî'a"nın hedefleri arasında paralellik olduğu görülmektedir. Çalışmamızda "makâsîdü's-şerî'a"nın din eğitiminin hedefleri olarak kabul edilme imkânı araştırılmaktadır. Temel İslâmî bilimler içerisinde yer alan "Fıkıh" ve "Kelam" başta olmak üzere birçok disiplinde üzerinde geniş çalışmalar yapılması, konunun önemini göstermektedir. "Makâsîdü's-şerî'a"nın din eğitimiyle alakası olmasına rağmen konuyla alakalı alan yazında yeterli çalışmanın olmaması bir eksiklik olarak görülmektedir. Milli Eğitim Bakanlığının "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı"nda İslâm âlimlerinin asırlar öncesinde tartıştığı "makâsîdü's-şerî'a" ve "zarûrât-ı hamse" konusuna yer verilmekle birlikte; akademik alanda yapılan çalışmaların genel olarak fıkıh alanıyla sınırlı kalması; konu üzerinde din eğitimi perspektifiyle yeterli çalışmanın yapılmamış olması dolayısıyla yapılacak çalışmanın literatürde önemli bir boşluğu dolduracağı öngörülmektedir. Bundan dolayı araştırmamızın konusu; "makâsîdü's-şerî'a"nın alt başlığı olan "zarûrât-ı hamse" olarak bilinen din, can, akıl, nesil ve mal emniyeti'nin din eğitiminin gerçekleştirmek istediği hedefler olup olmadığının araştırılması olarak belirlenmiştir. Konuyu araştırmamızın amacı; dinî hükümlerin gayesini oluşturan kişiye özel ve başkasına devredilemeyen temel haklar olarak bilinen değerleri ifade eden "zarûrât-ı hamse"nin din eğitiminin hedefleri açısından incelenerek konuyla alakalı alan yazına katkıda bulunmaktır. Temel insan haklarıyla da yakından alakalı olan konu, çalışmayı özgün ve önemli kılmaktadır. Nitel bir araştırma olan çalışmamızda; konuyla alakalı alanda yazılmış eserler incelenerek yorumlanmış ve doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Konu, din eğitiminin "içe dönük" ve "ötekine dönük" hedefleri bağlamında ele alınmıştır. Çalışmamız, din eğitiminin hedefleriyle, "zarûrât-ı hamse"nin örtüştüğü varsayımı üzerine kurulmuştur.

1. Makâsîdü's-Şerî'a

İslâm tarihinde dinin gaye ve hedefleri anlamına gelen "makâsîd" düşüncesi, ilk olarak h. 4. ve 5. yüzyıldan itibaren Horasan Bölgesinde yaşayan Şâfiî âlimleri; Keffâl (öl. 365/976), Cüveynî ve Gazzâlî tarafından tartışılmıştır.^[13] Makâsîd konusuna yer veren eserlerde, İslâm'ın getirdiği emir ve yasakların nihaî hedeflerinin, dünya ve ahiret saadetini temin eden maslahatları gerçekleştirmek olduğu konusunda İslâm âlimleri görüş birliği içinde olduğu görülmektedir. Gazzâlî makâsîd anlayışına geniş bir açıdan yaklaşarak konuya yeni bir aşama kazandırmıştır. İzzeddin

[11] Keyifli, "Eğitim ve Din Eğitimi", 122.

[12] M. Faruk Bayraktar, *Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri* (İstanbul: İfav., 1987), 6; Bayraktar Bayraklı, *İslâm 'da Eğitim* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2002), 304.

[13] Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, 1/653.

İbn Abdüsselâm ve Karâfî (öl. 684/1285) tarafından daha da genişletilen kavram, Şâtîbî tarafından müstakil bir teoriye kavuşturulmuştur.^[14]

Makâsîdü'ş-şerî'a, "nas" olarak bilinen âyet ve hadislerin hedef, gaye ve amaçlarına yönelik yapılan çalışmaları kapsamaktadır. Arapça kökenli bir sözcük olan "makâsîd", "k-s-d" kökünden türemiş "maksîd" sözcüğünün çoğuludur. Kelime; niyet, hedef, yol ve istikamet, güvenmek, kolaylık, adalet ve mutedil olmak gibi anlamlara gelmektedir.^[15] Maksîd sözcüğü, ism-i mef'ul olarak "maksad" şeklinde de kullanılmaktadır. Dinî bir terim olarak "maksad"; hüküm koyucunun niyeti, amacı ve yöneldiği istikamet anlamlarına gelmektedir. Makâsîdü'ş-şerî'a ise kanun koyucunun hükümleri koyarken gözettiği hedefler, hikmetler ve hükmün gerekçesi olarak açıklanmıştır.^[16]

Makâsîdü'ş-şerî'anın temel hedefi, insanların bireysel ve toplumsal maslahatlarını sağlamaktır. Maslahat, kişi ve topluma yararlı/faydalı olanların alınması/celbi, kötülüklerin/mefsedetlerin uzaklaştırılması/def'idir. İnsanların ihtiyaç duyduğu maslahatlarda önem sırasına göre zarûri, hâcî ve tahsînî olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Zarûrât, insanların kendisinden kaçması zor anlamına gelmekte olup terim olarak da zarûrât-ı hamse olarak bilinen; dinin, malın, canın, neslin ve aklın her türlü tehlike ve şiddetten korunmasıdır.^[17] Zarûrât-ı hamsede yer alan değerler, Kur'ân ve Sünnette pek çok yerde geçmektedir. Hz. Peygamber'in 'vedâ hutbesi'nde beş temel değere yer verilmektedir. Makâsîdü'ş-şerî'a'nın ikinci mertebesi "hâcîyât" birinci mertebeye olan "zarûrât" seviyesinde olmayan, ihtiyaçların karşılandığı maslahatlar olarak bilinmektedir. Bu maslahatların temîniyle zarûrî maslahatlar (can, din, akıl, nesil ve malın korunması) gerçekleştirilerek kişinin rahat bir yaşam sürmesi sağlanmaktadır. Makâsîdü'ş-şerî'a'nın üçüncü mertebesi "tahsînîyyât", zarûrî ve hâcî maslahatları tamamlamaktadır. Tahsînî maslahatlar da zarûrî ve hâcî maslahatlarda olduğu gibi zarûrât-ı hamse'yi korumayı hedeflemektedir.^[18]

Dinî nasların zâhiri delaletlerine göre yapılan yorumlar önemlidir. Bununla birlikte nasları, hüküm koyucunun hükmü koyarken güttüğü maksadı göz önünde bulundurarak yorumlamak âyet ve hadislerin daha iyi anlaşılmasına vesile olmaktadır. Makâsîd düşüncesinin konuyla alakalı olduğu söylenebilir. Zamanın ve mekânın farklılaşmasıyla bazı lafızlar, eski anlamlarından farklı bir manada kullanılabilir. Bu tür delilleri zamana, mekâna ve hüküm koyucunun amacına uygun olarak yorumlamak daha doğru olabilir. 10. yüzyılın başlarından itibaren İslâm düşüncesi, uzun bir süre boyunca durgunlaşmış ve gerileme evresine girmiştir. İslâm dünyasında görülen fikri durgunluğun sebebi, temel olarak İslâm'ın kaynaklarının yalnızca literal yoruma tabi tutulmasıyla ilişkilendirilmiştir. Literal yorum yaklaşımı, gelenek üzerinde etkili olmuş ve İslâm dünyasının fikri anlamda geri kalmasına sebep olmuştur. Bu yaklaşıma göre icthâd kapılarının kapandığı iddia edilmiş, yeni yorum ve görüşlerin ortaya çıkması engellenmiştir. Bu sebeple, modern dönemde bazı araştırmacılar, amaçsal yorumu bir çıkış yolu olarak görmüş ve icthâdî ön plana çıkararak literal yorumun bir kenara bırakılması gerektiğini savunmuşlardır.^[19] İslâm dünyasının içine girdiği fikri durgunluk döneminin sona ermesi için İslâm'ın temel kaynaklarının amaçsal yaklaşımla yorumlanması savunulmuştur. Amaçsal yorumun keyfi bir yorum olmadığını söyleyebiliriz. İslâm âlimleri karşılaştıkları meseleler hakkında rastgele hüküm vermemiş, problemlere çözümler üretilirken insanların din, akıl, nesil, hayat ve mal emniyetini güvence altına almayı hedefleyerek bazı usul ve metotları takip etmişlerdir.^[20]

[14] Boynukalın, "Makâsîdü'ş-şerî'a", 27/424.

[15] Ebul Fadl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem İbni Manzûr, *Lisanu'l Arab (Lisan)* (Beyrut: Daru-s Sadr, 1990), III/353-356.

[16] Muhammed Tahir İbn Âşûr, *İslâm Hukuk Felsefesi*, çev. Mehmet Erdoğan- Vecdi Akyüz (İstanbul: Rağbet Yay, 2006), 205.

[17] Ali Pekcan, *İslâm Hukukunda Gaye Problemi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 121-122.

[18] Pekcan, *İslâm Hukukunda Gaye Problemi*, 202-222.

[19] Yusuf Bulutlu, *Klasik Ve Modern Fıkıh Düşüncesinde Makâsîd İctihadının İlke ve Sınırları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2002), 163.

[20] Abdülkerim Zeydan, *Fıkıh Usulü*, çev. Ruhi Özcan (İstanbul: M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1993), 25.

İslâm âlimleri, günümüzde temel insan hakları bağlamında ele alınan; fert ve toplumun maslahatını gerçekleştiren beş temel değeri “makâsîdü’ş-şerî’a” olarak isimlendirmiş ve gerçekleştirilmesi zorunlu maslahatlar olarak kabul etmişlerdir. Yukarıda açıklaması yapılan zarûrât, hâciyyât ve tahsîniyyât olarak sınıflandırılan maslahatların nihaî hedefleri de zarûrât-ı hamse olarak ifade edilen değerlerin muhafazadır. Kur’ân-ı Kerîm’de ve Hz. Peygamber’in hadislerinde yer alan pek çok hüküm, yukarıda sayılan beş temel hedefi gerçekleştirme amacına yöneliktir.^[21] Dinin temel kaynakları olan Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnet’e göz attığımızda; “Birbirinizin mallarını haksız yollarla yemeyin”^[22]; “Allah sizin için kolaylık diler, zorluk dilemez”^[23]; “Allah bozgunculuğu sevmez”^[24]; “Allah adaleti, iyiliği ve akrabaya yardım etmeyi emreder”^[25] gibi âyetlerde ve “Zarar vermek ve zararlar karşılık vermek yoktur”^[26]; “Din kolaylıktır”^[27]; gibi hadislerde yer alan dinî hükümler, insanların faydalarını gözetmekte ve zararlarını bertaraf etmektedir. Dinî korumak için şirkin, hurafe ve bid’atların yasakladığı, canı korumak için adam öldürmeyi yasakladığı, nesli korumak için zinayı yasaklayarak evliliği teşvik ettiği; akli korumak için uyuşturucu ve alkollü içecekleri yasakladığı; malı korumak için hırsızlığı yasakladığı görülmektedir.^[28] Konuyla alakalı örnekleri çoğaltmak mümkündür.

2. Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Makâsîdü’ş-Şerî’a

İslâm, birey ve toplumun güvenliğine son derece önem vermiştir. Sosyal güvenlik kavramı, İslâm dinini tanımlayan temel iki kavram olan; “îmân” ve “İslâm” kavramlarıyla yakından ilişkilidir. Sosyal güven, insanların hem kendilerini “emîn” hissetmelerini hem de diğer insanları “emîn” olarak görebilmelerini ifade etmektedir. Bu kavramlar, İslâm’ın öğretilerinde yer alarak insanlar arasında güven, sadâkat ve karşılıklı sorumluluk duygusu oluşturmayı hedeflemektedir.^[29]

Birey ve toplum için önemli bir yere sahip olan “zarûrât-ı hamse” kapsamında yer alan değerler; can güvenliği, mal güvenliği, din ve inanç hürriyeti, akıl ve nesil emniyeti baştan sona kişi ve toplumun güvenliğini teminat altına almaktadır. Dinin genel amaçlarının gerçekleştirilmesine yönelik olarak konulan hükümler, insanların maslahatlarını gerçekleştirmektedir.^[30] Malın, canın, inancın, akıl ve neslin güvenliği fert ve toplum huzuru için sağlanması gereken maslahatlardır. İslâm âlimleri, dinin temel kaynakları olan âyet ve hadislerde yer alan dinin nihaî hedeflerini; canın, neslin, aklın, mal ve dinin korunması olarak özetlemişlerdir. Dinî literatürde bu beş husus; “zarûriyyât-ı hamse, makâsîd-ı hamse, makâsîdü’ş-şerî’a” gibi adlarla isimlendirilmiştir. Bazı araştırmalar, bütün dinî değerlerin “zarûrât-ı hamse” olarak bilinen beş genel hedefin alt başlıkları olduğunu da ifade etmektedir.^[31] Bu beş genel hedefin dünya ve ahiret saadetine götüren hedefler olduğu söylenebilir. *“Allah esenlik yurduna çağırıyor. Dileyene (mutluluğa ulaştıracak) doğru yolları gösteriyor.”*^[32]

[21] Yusuf Sayın, “İnsan Hakları Evrensel beyannamesi ve İslâm”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 26 (2015), 427.

[22] Nisâ 4/29.

[23] Bakara 2/185.

[24] Bakara 2/205.

[25] Nahl 16/90.

[26] Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî b. Mâce, *Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi ve Şerhi*. çev. Haydar Hatiboğlu, (İstanbul: Kahraman yayınları, 2012), “Ahkâm”, 17.

[27] Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh el-Buhârî, *Sahihu’l-Buhârî*, thk. Muhammed Zühreir (Beyrut: Dâru Tevki’n-Necât, 1422), “İmân”, 29.

[28] Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı* (Ankara, 2018), 65-69.

[29] Abdurrahman Kurt, “Sosyal Güvenlik ve Din”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 9/9 (2000), 277.

[30] Zeydan, *Fıkıh Usulü*, 353-359.

[31] Boynukalın, “Makâsîdü’ş-Şerî’a”, 27/423; Önder- Bulut, “Temel Dinî Değerler ve Değerler Eğitimi”, 16.

[32] Yunus 10/25.

İslam'ın eğitim sistemi, sevgi, merhamet, doğruluk ve iyilik temelleri üzerine kurulmuş, fert ve toplumları yükselişe götüren şümulü bir nizamdır.^[33] Sağlıklı bir din eğitim ve öğretimi, iyilik ve güzellikleri, toplumsal dayanışma ve sosyal adaleti desteklediği gibi toplumsal rahatsızlık ve bozuklukların da önüne geçmektedir.^[34] Bir toplumun ideal bir toplum olabilmesi için toplumun içinde yaşayan bireyler, kendilerini kişisel ve sosyal anlamda huzurlu ve mutlu hissetmeleri gerekmektedir. Böyle bir toplumun oluşabilmesi; fertlerin her birinin doğru ve sağlıklı eğitimiyle mümkündür.^[35] İslam'a göre din eğitiminin hedefi; Allah'ın rızasını kazanarak ebedi hayatı kazanmak; insanı eğiterek cehaletini gidermek ve dünya ve ahiret saadetini kazandırmaktır.^[36] Din eğitiminin hedefi olan dünyevi ve uhrevi mutluluğa ulaşmak, makâsîdü'ş-şerî'a kavramıyla ifade edilen değerlerin gerçekleşmesiyle mümkündür.

2018 yılında güncellenen Millî Eğitim Bakanlığına Bağlı Lise ve Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programında 8. sınıfın "Din ve Hayat" ünitesinde, 12. sınıfların "Güncel Dinî Me-seleler" ünitesinin kazanımları arasında "makâsîdü'ş-şerî'a"nın alt başlığı olan "zarûrât-ı ham-se" konusuna yer verilmiştir. Müfredatta İslâm'a göre insanın hayatını sürdürebilmesi için bazı haklara sahip olduğu; bu hakların Allah tarafından hiçbir ayırım gözetilmeden bütün insanlara verildiği; her insanın huzurlu ve onurlu bir hayat yaşayabilmesi için doğuştan verilen bu hak ve özgürlüklere ihtiyacı olduğu vurgulanmıştır. Bu hakların kişiye özel olduğu ve başkasına devre-dilemeyeceği belirtilerek dinin gaye ve amaçlarından birinin de bu hakların korunması olduğu belirtilmiştir.^[37] "Makâsîdü'ş-şerî'a"nın DKAB müfredatında yer alması, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından din eğitiminin hedefleri ve kazanımları arasında görüldüğü anlamına gelmektedir.

İlk olarak İmam-ı Gazzâlî tarafından zikredilen dinin beş temel hedefi şeklinde yapılan tasnife Gazzâlî'den sonra da herhangi bir itiraz olmadığı görülmektedir. Ayrıca Gazzâlî, İslâm'ın beş temel hedefinin diğer din ve inanç grupları tarafından da kabul edildiğini ifade etmiştir. Konuyla alakalı Gazzâlî şöyle demiştir: "zarûrât-ı hamse" olarak ifade edilen beş temel değer korunmasına yönelik önleyici tedbirlerin konulması, bu değerlerin ihlali durumunda cezaların ihdas edilmesi, bütün dinlerde görülmektedir. İnsanların iyiliğini düşünen din ve şerâatlarda bu beş temel ilkenin yokluğu düşünülemez. Küfrün, suçsuz yere adam öldürmenin, zinanın, hırsızlığın, sarhoş edici maddelerin yasaklanması diğer dinlerde de görülmektedir..."^[38] Zarûriyyât olarak bilinen bu beş temel değer, "Evensel İnsan Hakları Teorisi" nin ve insanı merkeze alan değerler sisteminin de temelini oluşturduğu ifade edilmiştir.^[39] Dinin beş temel hedefi olarak gösterilen "zarûrât-ı hamse" nin bireyler tarafından bilinmesi ve içselleştirilmesi, sosyal hayatın huzur ve barışına da katkı sağlayacağı beklenmektedir. İnsanın sosyal bir varlık olması dolayısıyla, kişiye diğer bireylerle ilişkilerini düzenleyen değerleri öğretmek, eğitimin hedefleri arasında yer almaktadır.^[40]

Bireyler dünyaya yaşamlarını idame ettirecek bilgiden yoksun olarak gelmişlerdir. Hayat boyu gerekli olan bilgileri sonradan öğrenmektedirler. Bu durumu Allah Teâlâ; "Allah sizi annelerinizden karnından çıkardığı zaman hiçbir şey bilmiyordunuz."^[41] ayetiyle açıklamıştır. Kişinin almış olduğu eğitim, davranışlarını şekillendirmekte, olgunlaşmasında önemli bir rol oynamakta, kendisinde bulunan yetenek ve kabiliyeti faydasına ve insanlığın saadetine hizmet edecek yönde

[33] Ömer Çam, "Din, Dil, Kültür ve Eğitim", *Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi* 1 (1994), 31.

[34] Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi; 21. Yüzyılda Beklentiler* (İstanbul: DEM Yayınları, 2004), 41.

[35] Cemil Oruç, "Din Eğitiminin Bireysel ve Sosyal Hayata Etkileri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (2010), 266.

[36] Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, 304.

[37] Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı* (Ankara, 2018), 65.

[38] Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, 1/287.

[39] Pekcan, *İslâm Hukukunda Gaye Problemi*, 147-152.

[40] Bayraktar, *Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, 5.

[41] Nahl 16/78.

geliştirmektedir. Bireylerin sosyalleşmesi; yaşadığı topluma uyum sağlaması, din eğitiminin hedefleri arasında sayılmıştır.^[42] Din eğitimi, din ve eğitim kavramlarının aynı olmayan ancak her ikisiyle de yakın alakası olan, bağımsız bir alandır. Hem din hem de eğitim, insan davranışlarıyla yakından ilgilenmektedir. Din eğitimi insanda istendik dini davranışlar oluşturmayı hedeflemektedir.^[43] Dinin ulaşmak istediği hedeflerin içselleştirilerek tutum ve davranış haline getirilmesine dini davranışlar diyebiliriz. Dini değerlerin etkin bir şekilde görünür olduğu kültür ve medeniyet değerlerimizde insanların can güvenliği, mal emniyeti, aile ve nesil emniyeti, düşünce ve inanç özgürlüğü dini tutum ve davranışlar olarak algılanmıştır.

Ziya Gökalp eğitimi “terbiye” kavramıyla ifade ederek, terbiyeyi toplumda yetişmiş bireylerin duygu ve düşüncelerini yeni nesillere aktarmak olarak tanımlamıştır. Ziya Gökalp yapmış olduğu eğitim tarifiyle eğitimden beklentisinin, toplumun kültürünün nesilden nesile aktarılması olduğunu belirtmiştir.^[44] Din eğitiminin en önemli amaçlarından biri de bireyin kültürlenmesine yardımcı olmaktır. Yukarıda da anlatıldığı gibi kültürün bileşenleri içerisinde dinî ve ahlaki değerler yer almaktadır. Dolayısıyla bireyin yaşadığı toplumun kültürüyle kültürlenmesi; din eğitimine katkı sağlamak olarak da anlaşılmaktadır. Din eğitimi, bir yandan kültürün korunmasına yardımcı olurken diğer taraftan da kültürün geleceğe taşınmasına katkı sunmaktadır.^[45] Kültürlenme, bireyin sosyalleşmesini de sağlamaktadır. İslam toplumunda kişilerin sosyalleşmesi ve kültürlenmesi örtük bir din eğitimi olarak görülmektedir.

Bireyin sosyalleşmesi iki önemli hedefe matuf olarak gerçekleşmektedir. Din eğitiminin gerçekleştirdiği bu iki hedef; “içe dönük” ve “ötekine dönük” hedefler olarak isimlendirilmiştir. Din eğitiminin içe dönük hedefi, kişiye inandığı dinin inanç, ibadet ve ahlâkî değerlerini öğretmek aynı inanca sahip kişileri ortak amaçlara yönlendirerek ortak ideallerde buluşturmak. Din eğitiminin ötekine dönük hedefi ise aynı toplumda yaşayıp farklı inanç ve kültüre sahip insanları tanıma, aynı toplumda yaşamak için ortak bir dil geliştirme, onların inanç ve kültürüne karşı saygılı olmayı destekleyici çalışmalar yapmaktır. Din eğitimi, konularının genişliği ve kapsayıcılığı itibarıyla bireylerin potansiyel imkanlarını geliştirici bir özelliğe sahiptir.^[46] Barış, hoşgörü ve karşılıklı anlayış kültürü içerisinde bireylerin sosyal hayata katılımlarının sağlanmasında din eğitiminin önemli bir yerinin olduğu görülmektedir.^[47] Din eğitiminin toplumsal bütünlüğü sağlamaya ve bu bütünlüğü korumaya yönelik etkisi de vardır. Uzun süre Avrupa’da yaşayan ve orada doğup büyüyen nesillerin hem kimliklerinin korunmasında hem de yaşadıkları topluma entegre bir şekilde yaşamalarında din eğitiminin önemli bir etkisi olmuştur.^[48] Eğitimle alakalı çalışmalar yapan Abdullah Draz, eğitimin insanın bütün yönlerini kapsayıcı rolüne vurgu yaparak eğitimin kişiye evrensel kardeşlik ufku kazandırıcı özelliğine dikkat çekmektedir.^[49] Zarûrât-ı hamse olarak bilinen dinin temel değerleri, sosyal yaşamın huzuruna katkı sunmakta; din eğitiminin evrensel kardeşlik kavramını desteklemekte; dinin “içe dönük” ve “ötekine dönük” hedeflerini gerçekleştirmesine yardımcı olmaktadır. Zarûrât-ı hamse’nin, din eğitiminin hedefleriyle örtüştüğü; evrensel nitelikli olduğu söylenebilir. Zarûrât-ı hamse başlığı altında yer alan değerlerin öğretilmesi birey

[42] Muhittin Okumuşlar, *Sosyalleşme Sürecinde Din Eğitimi* (Konya: Yediveren, 2007), 188.

[43] Keyifli, “Eğitim ve Din Eğitimi”, 118.

[44] Ziya Gökalp, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri* (İstanbul: Meb. Yayınları, 1974), 321.

[45] Süleyman Akyürek, “İlk ve Orta Öğretimde Din Öğretim”, *i*, (Ed. Recai Doğan-Remziye Ege, ed. Recai Doğan- Remziye Ege, ts., 95.

[46] Mehmet Bahçekapılı, “Batılı Ülkelerde Din Eğitiminin Kültürlerarası Barış ve Hoşgörüyü Olan Katkısı Üzerine Değerlendirmeler”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (2011), 21.

[47] Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 79; Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi* (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2005), 43.

[48] Halit Ev, “Din Eğitiminin Diğer Din Mensuplarına Karşı Tutumların Oluşumuna Etkisi” 17 (2003), 256.

[49] M. Abdullah Draz, “Ahlak ile Eğitimin Alakası”, çev. H. Emîn Sert, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1997), 114.

ve toplumların faydasına olacağı düşünülmektedir. İnsanlığın huzur ve refahı için gönderilen dinler; inanç ve ibadet ilkeleriyle bireysel hayata yön vermekte; sosyal hayata yönelik getirdiği değerlerle de sosyal barışa katkı sağlamayı hedeflemektedir. Bu gerçekten hareketle sağlıklı bir din eğitiminden; adil ve huzurlu bir dünyanın oluşumuna katkı sağlaması beklenmektedir. Barış, adalet, hoşgörü ve empati gibi dinî ve evrensel değerlerin, dinî tutum ve davranışlarla bütünleşmesi; bireysel ve sosyal hayatta huzurlu yaşamın temellerini güçlendirmektedir.^[50] Barış, adalet, hoşgörü, diğerlerine yaşam hakkı tanıma, insanların inandığı gibi yaşamalarına izin verilmesi, kimliğini koruyarak neslini devam ettirmesi, geçimini sağlayacak mal edinme hürriyetine sahip olması gibi temel değerler, günümüzün din, hukuk ve ahlak sistemlerinde temel konular arasında yer almaktadır. Zarûrât-ı hamse olarak bilinen dinin hedeflerini oluşturan temel değerler, farklı kültürlerin de bir arada yaşayabilmelerine olanak sağlamaktadır.

Zarûrât-ı hamse, din eğitiminin içe ve dışa dönük hedeflerini gerçekleştirecek dinî değer ve ilkelere sahip olduğu görülmektedir. Temel insan hakları olarak da ifade edebileceğimiz bu değerler, toplumda yaşayan bütün farklılıkları kuşatıcı ve birlikte yaşamalarına imkân sağlayıcı niteliktedir. Eğitimin temel hedeflerinden biri de toplumsal huzur ve barışa katkı sunmaktır. Toplumsal barışın olabilmesi için dinin gerçekleştirmeyi hedeflediği; din, can, akıl, mal ve neslin güvende olması gerekmektedir.

2.1. Dinin Korunması

Din, insan kimliğinin önemli bir unsuru olarak kabul edilmektedir. Kişinin varoluşuna anlam katan en önemli kaynaklardan biridir. Dinî tercih, insanın evreni ve onun içindeki varlık formlarını anlamlandırmasına ve tercih ettiği dinin temel değerlerini bu anlam çerçevesinde yaşamasına yardımcı olmaktadır. Bireysel tercih olarak din, insan hayatını anlamlı hale getirerek yaşanabilir kılan temel değerlerin kaynağıdır. Bugüne kadar, “Ben neyim?”, “Nereden geldim ve nereye gidiyorum?” gibi sorulara dinin dışında tatmin edici cevap sunan başka bir bilgi kaynağı bulunmamıştır.^[51]

Din, tarihten günümüze bütün toplumlarda varlığını sürdürmüş önemli bir kurumdur. İnsanoğlu hayatı boyunca daima yüce bir varlığa sığınma ihtiyacı hissetmiştir. İnsanın yüce bir varlığa sığınma ihtiyacı hissetmesi doğuştan gelen fitri bir duygudur. Allah Teâlâ konuyla ilgili Kur’ân’da şöyle buyurmaktadır: “*O halde sen hanîf olarak bütün varlığıyla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel! Allah’ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.*”^[52] Bu âyet İslâm’ın, fitri bir duygu ve ihtiyaç olan dinin korunmasına büyük bir önem verdiğini açık bir şekilde ifade etmektedir. Dinin korunması da “din”in aslına uygun bir şekilde öğretilmesiyle mümkündür.

Kişinin inancını özgür bir şekilde ifade ederek yaşamını sürdürmesi en temel insan hakları arasında bulunmaktadır. İnsan hakları, kişiye herhangi bir otorite tarafından verilmiş bir lütuf olmadığı gibi bireyin yaşamında da vazgeçemeyeceği en doğal hakkıdır. Bu haklardan kişinin yoksun bırakılması; insanın hayatını değerli olmaktan çıkarmaktadır.^[53] Hak ve özgürlükler, madalyonun iki yüzü gibi bir gerçeğin iki yönüdür. Özgürlükler de bir haktır ve haklar özgür bir ortamda kullanılabilir. Özgürlüklerle hak arasında sarmal bir ilişkinin var olduğu söylenebilir.^[54] Hak, özgürlüğün konusudur ve hakkın gerçekleşmesi için bir vasıtasıdır. Din, vicdan ve kanaat özgürlüğü, uluslararası sözleşmelerde yer verilerek garanti altına alınmaya çalışılmıştır.

[50] Adem Güneş, “Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Bir Arada Yaşama Kültürü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (Haziran 2018), 841.

[51] Tayfun Atay, *Din Hayattan Çıkar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 21.

[52] Rum 30/30.

[53] Osman Şekerci, *İnsan Hakları Alanında Temel Belgeler ve İslâm* (İstanbul: Nun Yayınları, 1996), 17.

[54] Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber ve İnsan Hakları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/2 (2003), 23.

Bu kavramlar, özellikle demokratik ülkelerin hukuk sistemlerinde önemli bir yer tutmakta ve evrensel hukuk normları olarak kabul edilmektedir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesiyle koruma altına alınan bu haklar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin kararları aracılığıyla geliştirilmiş ve yorumlanmıştır.^[55]

Dine sonradan sokulan ve din olarak algılanan bid'atlerden^[56], hurafe ve batıl inançlardan uzak durulması, dinî muhafaza bağlamında önemli bir tedbir olarak görülmektedir. Hurafe ve batıl inançlar, dinin özüne zarar vermekte ve sağlıklı bir din anlayışına sahip olmanın önündeki en büyük engellerden biri olarak durmaktadır.^[57] İslâm'ın, dinin temel kaynakları olan Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in hadislerinden öğrenilmesi sağlıklı bir din eğitiminin temel şartlarından biri olduğu söylenebilir. "Sözlerin en hayırlısı Allah'ın kitabı Kur'ân-ı Kerîm'dir. Yolların en hayırlısı Muhammedin yoludur. İşlerin en kötüsü sonradan ortaya çıkarılan bid'atlerdir. Bütün bid'atler de dalalettir."^[58] hadisi konuyu açık bir şekilde anlatmaktadır

İnsanlar tarih boyunca İslâm'ın insanlara sunduğu din ve inanç özgürlüğü hakkında mahrum bırakılmışlardır. Roma İmparatorluğu döneminde, inanç ve düşünce özgürlüğünün eksikliğini gösteren bir dizi tarihi olay mevcuttur. Yahudilere ve Hristiyanlara, M.S. 4. yüzyılın sonlarına kadar her türlü işkence yapılmıştır. İmparatorluğun Hristiyanlık dinini benimsemesiyle birlikte işkenceler son bulmuştur. İmparatorluğun içinde, mezhepsel farklılıklardan dolayı da işkenceler ve hatta ölüm cezaları uygulanmıştır. 'Engizisyon Mahkemeleri'nin Avrupa'da kurulması, bu durumun önemli bir kanıtıdır. Ünlü filozof Spinoza, dinî inançları nedeniyle Yahudi toplumu tarafından aforoz edilmiştir. Eski ahit inanç sahiplerinin Hristiyanlıkla da uyumsuz olduğu iddiasıyla, Kalvenist papazlarının Amsterdam hâkimine baskı yaparak sürgün ettirmesi gibi daha ileri adımlar atılmıştır.^[59]

Kur'ân-ı Kerîm, insanları dinî ve inançlarını seçmede hür ve özgür bırakmıştır. Hiç kimseye İslâm'a girmesi için zorlama veya baskı yapılması doğru görülmemiştir. Allah Teâlâ, insanlara dinî kabul etme yönünde baskı yapılmamasını, sahih bir îmânın hür iradeyle olması gerektiğini bildirmiştir. İslâm'ın din ve inanç hürriyeti konusunda özgürlükçü bir bakış açısına sahip olduğu söylenebilir. Kur'ân-ı Kerîmde yer alan: "Dinde zorlama yoktur"^[60] âyeti konuyu açık bir şekilde ifade etmektedir. Müslüman devletler, himayelerinde bulunan insanların din ve inançlarına karışmamış, inanç ve ibadet özgürlüğü tanımışlardır. Avrupa'da Endülüs Emevî Devleti'nde, Asya'da Selçuklu Devleti'nde ve Avrasya'da Osmanlı Devleti'nde; Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler ve farklı inanç gruplarından topluluklar, birbirlerinin haklarına saygı duyarak huzur içerisinde yaşamışlardır. Farklı etnik kökene, dil ve inanca sahip kişiler, büyük bir hoşgörü içerisinde yaşarken aralarında kültürel bir etkileşim de olmuştur. Bütün dinlerin ibadet mekanları açık kalmış, insanlar inançlarını açıkça ifade etmiş ve ibadetlerini özgürce yapabilmişlerdir. Müslümanlar gayrimüslimlerle sosyal hayatta iç içe yaşarken gayrimüslimler liyakatlerine göre de devlet yönetiminde görev bile almışlardır.^[61] Müslümanlar tarafından kurulan Abbasi Devleti hâkimiyeti altında zimmî statüsünde gayrimüslimler, Mecusi, Budist, Sâbiî vb. farklı dinî unsurlar; kültür ve dinlerini özgür bir şekilde yaşamış, inançlarını ve eğitimlerini kendi dilleriyle yapmışlardır.^[62]

[55] Sulhi Dönmezer, *Toplumbilim* (İstanbul: Beta, 1999), 2.

[56] Ahmet Nedim Serinsu (ed.), *MEB Dinî Terimler Sözlüğü* (Ankara: MEB. Yayınları, 2009), 40.

[57] Milli Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 70.

[58] Ebû Zekeriyâ Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392) "Cum'a", 43.

[59] Sulhi Erman Dönmezer, *Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1959), 1/123,343.

[60] Bakara 2/256.

[61] Mehmet Özdemir, *İslâm İle Batının İlk Birlikte Yaşama Tecrübesi: Endülüs Örneği. İslâm Kültüründe Hoşgörü* (Ankara: DİB Yayınları, 2013), 132-141; Güneş, "Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Bir Arada Yaşama Kültürü", 845.

[62] Levent Öztürk, "Müslüman Toplumlarında Birlikte Yaşama Tecrübeleri (Abbasi Modeli)", *İslam ve Demokrasi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 44-45.

Selçuklu ve Osmanlı hakimiyetleri altında yaşayan gayrimüslimler genel olarak hoş görülmüştür. Türkler hakimiyetleri altında yaşayan azınlıkların iç işlerine karışmamış, hoşgörülü davranmış ve dinî özgürlüklerine saygı göstermiştir. Selçuklu Dönemi'nde sultanlar Müslüman olmayan kadınlarla evlenmişler ve onların dinî inançlarını yaşamaları için her türlü imkânı sağlamışlardır.^[63] Müslümanların kurmuş olduğu Endülüs, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı devletinde halklar dinlerini özgür bir şekilde yaşadığı gibi mal, can ve nesil emniyeti sorun olmamıştır. Hatta Osmanlı devletinde olduğu gibi birçok Müslüman devlette de ticarete gayrimüslimlerin hâkimiyetleri görülmüştür.

Dinin korunması, din eğitiminin hedefleri arasında da yer almaktadır. Din eğitimi, yukarıda da belirtildiği gibi bireylerde istendik dini tavır ve davranış geliştirmek olarak tarif edilmektedir. Din eğitimi insana, dünyada Allah'ın rızasına uygun yaşamayı, dünya hayatı sonunda yok olunmayacağı, öldükten sonra tekrar dirilmenin olacağını ve yapılan her şeyden sorumlu olunacağını ve sonucuna göre muamele görüleceğini öğretmektedir.^[64] Din eğitimi, insanın dünya ve ahiret mutluluğunu hedefleyerek Kur'an ve sünnet ışığında ahlaki bir sistem kurmayı hedeflemektedir. Bu sistem kişiye kendini tanıtarak kişiliğini oluşturmakla başlayan bir öz disiplin kazandırmaktadır. Ayrıca ideal bir insan olmayı hedef olarak koymaktadır.^[65] Şahsiyetini terbiye ederek dinî ve dünyevi açıdan lehine ve aleyhine olan şeyleri içselleştirerek öğretmektedir.^[66] Din, insan davranışlarını yönlendiren güçlü bir etkidir ve hayatın anlamını inanç boyutunda değerlendirmektedir. İbadetler yoluyla toplumsal bütünlüğü sağlamakta olup ortak duyguları canlı tutmakta ve gönül birliği oluşturmaktadır. Sınırsız ödül ve ceza sistemiyle de sosyal bütünleşmeyi desteklemektedir. Zorlu koşullara karşı dayanma gücü ve ruhsal destek sunmaktadır. Dinî törenler, toplumsal dayanışmayı artırmaktadır. Evrensel değerleri öne çıkararak küresel barışa katkı sağlamakta ve topluma belirli davranışlar ve standartlar kazandırmaktadır.^[67]

Dünya hayatında insanlara doğru yolu gösteren belge ve rehberler olan ayet ve hadisler^[68], insan hayatında din ve inancın ne kadar önemli olduğunu ve "dinin korunması"nın önemini vurgulamaktadır. İslam alimleri İslam'ın beş temel hedefinden birisinin dinin korunması olduğunu belirtmişlerdir. Dinî korumanın önemli araçlarından birisi sağlıklı bir din eğitimidir. Din eğitiminin de varlık sebebi; dinin varlığı ve onun eğitimine duyulan ihtiyaçtır.

2.2. Canın Korunması

İslâm inancı, canı Allah'ın bir emaneti olarak kabul etmiş ve onu kutsal sayarak koruma altına almıştır. Can emanetini taşıyan beden her türlü tehlikeden korunması ve bunun için gerekli tedbirin alınması istenmiştir. Can güvenliğini temin etmek için bazı hükümler de getirilmiştir. Haksız yere adam öldürülmesi, hatta kişinin kendi canına kıyması bile günah sayılmıştır. Töre cinayetleri, kan davası yasaklanmıştır.^[69] Kur'ân-ı Kerîmde: "Kim bir kimseyi haksız yere öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir can kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur."^[70] buyurulmaktadır.

İslâm'a göre can güvenliği, temel insan hak ve hürriyetlerinin en önemlilerinden biridir. Bu hak, insana henüz doğmadan önce ana karnında verilmiş bir haktır. Bir âyeti kerimede: "Fakirlik

[63] Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet* (İstanbul: Türk Yurdu Neşriyatı, 1971), 62.

[64] Yasin 36/51; Kamer 54/54.

[65] Oruç, "Din Eğitiminin Bireysel ve Sosyal Hayata Etkileri", 264-268.

[66] Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali* (İstanbul: Han Yayınları, 1983), 23.

[67] İrfan Başkurt, "Din ve Ahlak Eğitiminde Yeni Arayışlar ve Bakış Açıları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2002), 91-92.

[68] Bakara 2/2.

[69] Milli Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 66.

[70] Maide 5/32.

korkusuyla çocuklarınızın canına kıymayın! Biz onların da sizin de rızkını veririz. Onları öldürmek gerçekten büyük bir günahtır. [71]Buyurularak İslâm dininin konuya yaklaşımı anlatılmaktadır. Hz. Peygamber'in: "...Her Müslüman'ın bir başka Müslüman'a kanı, malı ve ırzı (iffet ve haysiyeti) haramdır!" ifadesi İslâm'ın can emniyetine verdiği önemi göstermektedir.

İslâm inancında, insanın can güvenliği büyük bir öncelik taşımakta ve insan hayatının dokunulmaz olduğu vurgulanmaktadır. Dinimizde, "zarûrât-ı hamse" olarak adlandırılan temel değerlerden, "canın muhafazası" en öncelikli konumdur. Hatta dinin, canın, akıl, neslin ve malın korunması şeklinde sıralanan bu beş temel ilkenin tamamı, dolaylı veya doğrudan, canın korunmasıyla ilişkilidir. Canın korunması, bu değerler sıralamasında bazı durumlarda dinin korunmasından bile daha öncelikli bir konudur. Dinin kesin bir şekilde yasakladığı bazı haram eylemlerin can güvenliği tehlikeye girdiğinde yapılmasına izin verilmesi İslâm'ın can güvenliğine verdiği önemi göstermektedir. Örneğin, ölümcül bir susuzluk durumuyla karşı karşıya kalan bir kişinin şarap içmesine izin vermiş; sağlık durumu müsait olmayan bir kişinin oruç tutmak yerine fide vermesi teşvik edilmiştir.[72]

Müslüman toplumlar içerisinde bulunan farklı dil, din ve kültürlere de yaşam hakkı sağlamıştır. Bazı toplumlarda baskın grup ya da kültürler diğerlerini sindirip tahakküm altına almışlar; bazı toplumlarda da farklılıklar bir zenginlik olarak görülmüş ve yok sayılmadan birlikte yaşamışlardır.[73] İslâm'ın temel kaynakları Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetinde yer alan ilkeler ve bakış açısı devrim niteliği taşımaktadır. Kur'ân ve sünnet, bütün insanların Hz. Âdem ve Havva'dan geldiğini[74]deklare etmiştir. Hz. Peygamber; "*Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap'a; beyazın siyaha, siyahın beyaza takvası (Allah korkusu) dışında hiçbir üstünlüğü yoktur*"[75] buyurmuştur. Bu yaklaşımın insanlığın o güne kadar karşılaşmadığı kapsayıcı bir yaklaşım olduğu görülmektedir. "*İnsanlar Âdem'in çocuklarıdır. Âdem'i de Allah topraktan yaratmıştır.*"[76] hadisi İslâm'da herhangi bir ırka veya topluluğa üstünlük verilmediğini açıklamaktadır. Üstün ırk, ayrıcalıklı millet anlayışı, İslâm dininin temel metinlerinde bulunmamaktadır.

Kur'ân açısından bakıldığında bütün insanlar Allah'ın birer kuludur. Hz. Âdem ile Havva'nın çocukları olmaları dolayısıyla genel anlamda kardeş sayılmaktadır. Her birey, büyük insanlık ailesinin üyesidir. İslâm aynı inancı paylaşanları da kendi aralarında din kardeşi ilan etmektedir. İslâm büyük insanlık ailesinin bireylerinin ilişkilerinde Allah'ın rahman ve rahim sıfatlarını hareketlerinde esas olarak almalarını işaret etmektedir. Bu kavramlar, sevgi, merhamet, şefkat, lütuf ve ikramlarda bulunmayı; birbirlerini yalnız bırakmamayı, hata ve kusurları affetmeyi, davranışlarda rikkati ve inâyeti içermektedir. Allah Teâlâ, varlıklarla ilişkisini bu esaslar üzerine kurmuş ve insanların davranışlarını bu koordinatlardan geçmesi durumunda dinî ve insani olarak kabul etmiştir.[77] Müslümanların yönettiği toplumlarda, toplumu oluşturan bütün paydaşların yaşam hakkı kutsal sayılmış ve güvende olmuştur.

Müslümanlar ilk defa hâkim olarak farklı inanç grubundan insanların yer aldığı bir toplumla Medine'de karşılaşmıştır. Hz. Peygamber Medine'ye 622 yılında hicret ettiği zaman Müslümanların dışında Müslüman olmayan putperest Arap ve Yahudilerle karşılaşmıştır. Müslümanların hâkim güç olduğu Medine'de Müslim ve gayrimüslimler birlikte yaşamak için aralarında bir sözleşme

[71] İsrâ 17/31.

[72] Belgizar Özbek, *Cinâyet İşleyen Kadınlarda Din Algısı Ankara Kadın Kapalı Cezaevi Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri, Yüksek Lisans, 2011), 20-21.

[73] Niyazi Usta, "Akıl Kullanımı Hoşgörü ve Toplumsal Barış", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2001), 101.

[74] Ra'd 13/18.

[75] Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, Ahmed b. Hanbel, *Müsned (I-VI)* (İstanbul: Çağrı Yayınlar, 1982), 5/V, 411.

[76] Süleyman b. Eş'as Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Edep", 111.

[77] Başkurt, "Din ve Ahlak Eğitiminde Yeni Arayışlar ve Bakış Açıları", 92-93.

yapmışlardır. Kaynaklarda “muvâdea ve muahede” olarak adlandırılan bu belge, orijinal metinlerde “kitap ve sahife” olarak geçmektedir. Dilimize Medine Sözleşmesi ve Medine Anayasası olarak geçmiştir. Klasik kaynaklarda Medine vesikasının Hz. Peygamberin hicretinden sonra Bedir Gazvesinden önce yaptığını; bazı araştırmacılar da vesîkanın Müslümanları ilgilendiren ilk 23 maddenin hicretten hemen sonra; Yahudileri ilgilendiren 24. ve 47. Maddeler ise Bedir Savaşı sonrasında hazırlandığını iddia etmişlerdir.^[78] Hz. Enes'in evinde toplanılarak Hz. Peygamberin önderliğinde oluşturulan 47 maddeden oluşan ve günümüzün anayasasına tekabül eden yazılı metin, İslâm tarihinde görülen ilk yazılı hukuki bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır.^[79]

Medine sözleşmesi, Medine'de yaşayan Müslüman, Yahudi ve Müşrikler için siyasi ve hukukî bir güvence olmuştur. Hazırlanan 'Medine Sözleşmesi'nde dinî, siyasî ve etnik olarak farklı grupların iç işlerinde bağımsız olmaları, yaşadıkları şehrin dış saldırıya uğraması durumunda ise birlikte savunulması gerektiği kararlaştırılmıştır. Kurulan 'Medine Site Devleti'nde şehrin siyasî birliği sağlanmış, din ve vicdan özgürlüğü, mal, can ve namus güvenliği sağlanarak hukukî bir güvence altına alınmıştır.^[80] Müslümanların devletleşmeye doğru adım attıkları günlerde “Medine Site Devletinde” yaşayan Yahudi ve müşriklerle bir araya gelerek “sözleşme” yapmaları; bugünün ifadesiyle çoğulculuk ve çok kültürlü yaşam için önemli bir belge olarak görülmektedir. Bu vesîkanın Hz. Peygamber'in önderliğinde yapılmış olması, İslâm'ın farklı ırk, dil ve dinden olanların can güvenliğine bakışını göstermesi açısından başka bir önem arz etmektedir.

İnsanların çoğunluğu dinî önemli bir değer olarak görmekte ve bununla birlikte dinin önemli ve değerli gördüklerine de değer vermektedir. Bundan dolayı da insanlar, yaşamlarında dinî kendilerine rehber olarak kabul etmektedirler. İnsanın bu isteği dine yönelmesine ve onu öğrenmeye ihtiyaç duymasına sebep olmaktadır. Hem genel eğitimde hem de din eğitiminde insanın iki temel özelliği dikkate alınması gerekmektedir. Bu iki özellik; maddi ve manevi ya da bedensel ve ruhsal (psikolojik) özellikleridir. Pedagoji bilimi; eğitimde bu iki yönün de göz önünde bulundurulmasının gereğini vurgulamaktadır. Hem bedensel hem de ruhsal yapının dikkate alınmadığı bir eğitim, eksik olarak görülmektedir. Dinin insanoğlunda aradığı bütünlük, insanın fiziksel ve ruhsal varlığının bütünlüğüdür. Bu bütünlüğe yaratılıştan gelen fitrîlik de denmektedir.^[81] Eğitimin yapılabilmesi için insanın var olması gerekmektedir. İnsanın sağlıklı olması” can güvenliği” kavramıyla yakından alakalıdır. Dini metinlerde insan yaşamına büyük önem verilmiştir. Gerek ayetlerde gerekse de hadislerde haksız yere insan öldürmek büyük günahlardan sayılmıştır. Hatta tek bir insanın öldürülmesi, bütün insanlığı öldürmek gibi kabul edilmiştir. Araştırmamızın önceki bölümlerinde de bahsedildiği gibi bazı eğitimciler din eğitimi, inanılan dinin eğitimi olarak tarif etmişlerdir. Dininin temel kaynaklarında Allah'ın eşref-i mahlûkât olarak isimlendirdiği ve kendisine halife olarak gördüğü insanın, can güvenliğinin temininin din eğitiminin hedefleri arasına koyulmaması, anlamlı görülmemektedir. Çağımıza hitap eden bir din eğitimi müfredatında, dinin temel hedeflerinden biri olan can güvenliğine yer verilmesi ve eğitsel hedefleri arasına bulunması beklenmektedir.

2.3. Neslin Korunması

İslâm'da neslin muhafazası temel insan hak ve hürriyetlerden biridir. Neslin muhafazasının sağlıklı bir aile yapısı içerisinde mümkün olacağını ön gören İslâm, aile müessesesinin kurulmasına ve korunmasına büyük önem vermektedir.^[82] İslâm'ın büyük bir önem verdiği aile, bireylerin ilk

[78] Mustafa Özkan, “Medine Vesikası” (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, 2019), 2/212.

[79] Ahmet Akgündüz, *Eski Anayasa Hukukumuz ve İslâm Anayasası* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1995), 37-38.

[80] Özkan, “Medine Vesikası”, 2/213.

[81] Selahattin Parlador, *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (İzmir, 1996), 54.

[82] Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 66.

eğitimlerini aldıkları yerdir. Anne-baba, çocuğun ilk öğretmenleri ve aile de ilkokuludur. Bireyler millî ve manevî değerlerini ilk olarak aile ortamında öğrenirler. Hz. Peygamber, aile ortamının çocuğun ilk terbiyesini aldığı bir ortam olduğuna işaret etmektedir: “*Hiçbir baba, çocuğuna güzel terbiyeden daha üstün bir hediye vermemiştir*”^[83] buyrulmuştur. İslâm ailenin evlilikle kurulmasını emretmiş ve evlilik dışı ilişkileri çirkin görerek yasaklamıştır.^[84] İslâm’ın neslin korunmasına yönelik aldığı tedbirlerin aile ve fertlerin şeref ve haysiyetini korumaya yönelik olmuştur.

Geçmişten günümüze eğitimin öncelikli hedefinde çocuklar ve gençler bulunmaktadır. Nesillerin sağlıklı bir şekilde büyüüp korunması, sağlam bir aile yapısıyla mümkündür. Sevgi, aidiyet ve sorumluluk duyguları da aile içerisinde gelişmektedir. Huzurlu ve mutlu bir aile ortamı, nesillerin başarılı ve nitelikli yetişmesini sağlamaktadır. Ailenin, çocuğun karakter gelişiminde büyük sorumluluk taşıdığı; çocuğun biyolojik, psikolojik, sosyal, dini ve ahlaki ihtiyaçlarının karşılandığı yer olduğu bilinmektedir. Bireylerin ve ailelerin korunması hem dinin hem de din eğitiminin önemli konuları arasında yer almaktadır. İslâm, aile müessesesinin temelini oluşturan nikah akdi üzerinde önemle durmaktadır. Hz. Peygamber, nikâhın sünnet olduğunu beyan ederek mazeretsiz nikahtan kaçınmanın Hz. Peygamber’in yolundan ayrılmak olduğunu da ifade etmiştir.^[85] Kur’ân’da içinizdeki bekarları evlendirin buyurularak topluma bekarları evlendirme görevi verilmiş ve evlilik teşvik edilmiştir: “*Aranızdaki bekârları, kölelerinizden ve cariyelerinizden elverişli olanları evlendirin...*”^[86] âyeti, konuyu çarpıcı bir şekilde açıklamıştır. İslâm evliliği tavsiye ederek gayr-i meşrû hayatı yasaklamıştır. Toplumu oluşturan fertlerin neseplerinin bilinmesine önem vermiştir. Aile ve evliliğin korunmasını neslin korunmasının bir aracı olarak görmüştür. Aile’nin ve neslin korunması din eğitiminin önemli hedeflerinden biri olduğu söylenebilir.

Dinimiz neslin korunmasına büyük önem vermektedir. Kur’an-ı kerimde; “*Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun...*”^[87] buyrulmaktadır. Dinimiz neslin korunması noktasında en büyük görevi aileye yüklemiştir. Çocukların korunması büyütülüp beslenmesi ve eğitilmesi anne-babaya verilmiş bir görevdir. Hz. Peygamber; “*Çocuğun güzelce terbiye edilmesi, çocuğun anne-babası üzerindeki haklarından biridir*”^[88] buyurmaktadır. Bu ve benzeri ayet ve hadisler, anne-babanın, çocukların eğitimindeki sorumluluğuna işaret etmektedir. Aile, bireyin kimlik ve kişiliğinin oluşumunda büyük bir etkiye sahiptir. Aynı şekilde, bireyin dini his ve düşüncelerinin gelişiminde de önemli bir rol oynamaktadır.^[89]

Eğitim, Arapça “rab” kökünden türemiş terbiye anlamına da gelmektedir. Terbiye, bir toplumda yetişmiş neslin yeni yetişen nesle, fikirlerini, his ve duygularını vermesi olarak tanımlanmaktadır.^[90] Terbiye kavramı, Kur’an’da Allah Teâlâ’nın varlıkları yaratması, büyütmesi, halden hale geçirerek geliştirerek mükemmelleştirmesi demektir. Terbiye kavramı insanlar için kullanıldığında, insanın insanı eğitmesi anlamına gelmektedir. Terbiyenin doğuştan gelen bir şey olmadığı sonradan kazanılan anlamına geldiği anlaşılmaktadır.^[91] Nesli koruyan en önemli unsurlardan birisinin eğitim olduğunu söyleyebiliriz. Makâsîdüş şer’î’de içerisinde beş temel esastan biri olan neslin korunması, dinin önemli konularından biri olduğu gibi din eğitiminin de önemli hedeflerinden biridir.

[83] Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre et-Tirmizî (öl. 279/892), *Süneni Tirmizi Tercümesi*, çev. Abdullah Parlayan (Konya: Konya Kitapçılık, 2022), Birr, 33.

[84] İsrâ, 17/32.

[85] Muhammed İbn-i Mace, *Sünen-i İbn-i Mace Tercemesi ve Şerhi*, çev. Haydar Hatiboğlu (İstanbul: Kahraman yayınları, 2012), Nikah, 1.

[86] Nur 24/32.

[87] Tahrîm 66/6.

[88] İbn Mâce, “Edeb”, 3.

[89] Ömer Özdemir, “Ebeveynlere Göre Ailede Çocuğun Din Eğitimi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 313.

[90] Gökalp, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*, 321.

[91] Beyza Bilgin, *Beyza Bilgin, Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Gün yayıncılık, 1992), 18.

2.4. Aklın Korunması

Aklın sözlük anlamı; anlama, kavrama ve düşünme gücüdür. Akıl, iyiyi kötüden ayırmaya yarayan idrak etme yeteneği anlamına da gelmektedir. Ayrıca kelime olarak düşünce, bellek, hafıza, zekâ, kavrayış anlamlarına da gelmektedir.^[92] Akıl insanı tehlikeye karşı koruyan, insanın yok olmasını engelleyen ve canlılar içerisinde sadece insanlarda var olan yetenektir. İnsan bu yetenek sayesinde; iyi ile kötüyü, yararlı ile zararlıyı, güzel ile çirkini birbirinden ayırabilmektedir. Kişiyi ilahi emir ve yasaklara muhatap yapan ve eylemlerine anlam kazandıran; düşünme, kavrama ve bilgi elde etme gücü veren bir cevherdir.^[93]

Aklın emniyeti, dinimizde korunması hedeflenen beş temel değerden biridir. İslâm dinî akla zarar veren yiyecek, içecek ve akli yok eden eylem ve durumları yasaklamıştır: İçki, uyuşturucu ve diğer zararlı maddelerin kullanımı dinimizde yasaklanmıştır. Bu konuda Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Şüphesiz şeytan içki ve kumar yoluyla aranızda düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?”^[94], “Ey îmân edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerden ibarettir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz”^[95]

Aklın korunması, kişileri bilgi sahibi yaparak düşüncelerini özgürleştirmek, akıl ve düşüncenin önündeki engelleri kaldırmak olarak da anlaşılmaktadır. İslâm'ın her fırsatta telkin ettiği düşünme ve akli kullanma ameliyesi, ilmi donanımla mümkün olabilir. Toplumların vatandaşına eğitimde fırsat eşitliği sağlaması; akli korumaya yönelik bir eylem olarak da anlaşılabilir. Bireylerin mutlu ve doğru bir hayat yaşamaları için din ve dünya ile alakalı gerekli bilgileri öğrenmesi zorunludur. Bu konuları bilmemek, meşru bir mazeret sayılmamıştır. Dinimizde kadın-erkek ayrımı yapılmadan ilim öğrenmeleri farz kılınmıştır. Aklın korunması için bilgiye ulaşmayı kolaylaştırmak, engelleri ortadan kaldırmak, ilim öğrenmek için her türlü tedbirin alınması gerekli görülmüştür.^[96]

Akl, insanı dinin emir ve yasaklarından sorumlu hale getiren yetkinliktir. Tarih boyunca aklın korunmasına yönelik alınan hukuki ve ahlâkî tedbirler, eğitimle de desteklenmiştir. Aklın korunması din eğitiminin önemli konuları ve hedefleri arasında olduğu söylenebilir.

Günümüzde eğitimle ilgili teorik tartışmalar, insanların hangi yönlerden eğitilmesi gerektiği ve eğitimin insana kazandıracağı nitelikler üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu çerçevede, eğitim içeriği önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. İnsanların nasıl ve hangi yönlerinin eğitileceğine dair yaklaşımlar ise insanın ne tür bir varlık olduğu konusundaki kabullere dayanmaktadır. Geçmişten bugüne kadar, insanın akıl sahibi olması, konuşma yeteneği, üretkenliği ve siyasal davranışları gibi çeşitli özelliklerine vurgu yapılmıştır.^[97]

Din eğitiminin hedefleri arasında ideal insanı yetiştirme düşüncesi bulunmaktadır. İslam, her açıdan tutarlı, kendiyi barışık olan, kendisini ve yaratıcısını bilen; nefsinin telkinlerini değil, kalbini ve vicdanının sesini dinleyen, işlerini akli selimle düzene koyan insanı hedeflemektedir.^[98] Eğitimciler din eğitimi, kişi eğitilirken leh ve aleyhine olacak durumların farkına varmasını sağlamak,^[99] olarak da tarif etmişlerdir. Akıl iyiyi kötüden ayıran temyiz gücü olması dolayısıyla insanın eğitilebilmesi açısından önemli bir cevher olarak görülmektedir. Eğitimin hedefi ruhla beden arasındaki dengeyi korumaktır.^[100] Ruh ve beden dengesini sağlayan en önemli unsurlardan

[92] Serinsu, *MEB, Dinî Terimler Sözlüğü*, 12.

[93] Serinsu, *MEB Dinî Terimler Sözlüğü*, 12.

[94] Maide 5/90.

[95] Maide 5/91.

[96] Ömer Faruk Habergetiren, “İslâm Hukukunda Gözetilmesi Zorunlu Maslahatlar Çerçevesinde İnsan Onuru”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 3 (2019), 164.

[97] Keyifli, “Eğitim ve Din Eğitimi”, 109.

[98] Oruç, “Din Eğitiminin Bireysel ve Sosyal Hayata Etkileri”, 265.

[99] Mahmut Çamdibi, *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat* (İstanbul: Çamlıca yayınları, 2003), 23.

[100] H. Ziya Ülken, *Eğitim Felsefesi* (İstanbul: Ülken yayınları, 2001), 13.

birisi de akıldır. Akıl hem dini sorumluluk anlamında hem de eğitim açısından korunması gereken önemli bir manevi melekedir. Din akıl sahibi insanları kendi istek ve arzularıyla iyiye, güzele götüren ilâhî kanun ve kurallar bütünü olarak tarif edilmiştir. Dinin tanımından da anlaşılacağı gibi bilgi elde etmemizi sağlayan akıl, bu değerler içerisinde önemli bir yere sahiptir. Ankebût suresinde “ ... Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; bu yüzden akledemezler” buyurularak akletmeyenler; sağır, dilsiz ve kör olarak tanımlanarak “akıl” üzerine dikkatler çekilmektedir. İslam, aklın korunması için tedbirler almış ve akılı işlevsiz bırakan içki ve uyuşturucu gibi maddeleri yasaklamıştır. Akla zarar veren cehalet, bidat ve hurafeler yerilmiştir. Akıl, insanın özgürleşmesi ve sorumluluk sahibi olması için temel şart olarak görülmüştür.

2.5. Malın Korunması

İslâm’a göre insanlar, hayatlarını sürdürebilmeleri için mal ve mülk sahibi olma hakkına sahiptirler.^[101] İslâm, insanları çalışmaya ve helâl dairesinde üretime katılmaya teşvik ederek meşru yollardan elde ettikleri kazancı övmüştür. Hz. Peygamber; “İnsan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur ve çalışmasının karşılığında ileride görülecektir.”^[102] ifadesiyle çalışıp kazanmayı teşvik etmektedir. Her insan meşru dairede mal edinme hakkına sahip olduğu gibi kazanmış olduğu malını da istediği gibi harcama hakkına sahiptir. İslâm dinî insanları çalışmaya ve üretmeye teşvik etmiştir.

Hz. Peygamber; “Hiç kimse kendi el emeğiyle kazandığından daha hayırlı bir lokma yememiştir...” buyurarak el emeğini kutsallaştırmış ve faiz gibi meşru olmayan kazançları da haksız kazanç sayarak yasaklamıştır: “Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların, “Alışverişi de faiz gibidir” demelerinden dolaydır. Oysa Allah alışverişini helal, faizi haram kılmıştır...”^[103] âyeti faiz gibi meşru olmayan kazançları yermektedir.

İslâm dinî, kumar, hile, rüşvet, tartıda hile yapma gibi meşru olmayan yollarla insanların mallarının ellerinden alınmasını da yasaklamıştır. Hz. Peygamber, rüşvet alanda verende cehennemdedir, buyurarak rüşvetle elde edilen kazancı kötülemiştir.^[104] Kur’ân-ı Kerîm’de; “Eksik ölçüp noksan tartan hilekârlara yazıklar olsun! Onlar insanlardan alırken ölçüp tarttıklarında tam, onlara vermek için ölçüp tarttıklarında ise eksik ölçer ve tartarlar. Onlar düşünmezler mi ki, tekrar diriltilecekler!”^[105] buyurularak haksız kazanç sağlayanlar kınanmıştır.

İslâm’a göre kişinin kazandığı malı ve mülkü izni olmadan başkalarının alması ve kullanması yasaktır. Allah Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de: “Ey îmân edenler! Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin; ancak karşılıklı rızânıza dayanan ticaret böyle değildir ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir.”^[106] buyurarak haksız bir şekilde başkasının malını almayı da yasaklamıştır.

İslâm dinî emeğe büyük bir saygı duyulmasını istemiş ve sömürülmesine karşı çıkmıştır. Hz. Peygamber çalışanın alınını teri kurumadan emeğinin karşılığının verilmesini de emretmiştir.^[107] İslâm çalışanın emeğinin noksansız verilmesini emrederek emeğin karşılığının tam olarak ödenmesini istemiştir. Bu konuda Allah Teâlâ Kur’ân’da: “İnsanların mallarını ve haklarını eksiltmeyin. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın.”^[108] buyurmaktadır.

[101] Millî Eğitim Bakanlığı, *Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, 68.

[102] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *Sahih-i Buhari* (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2019), “Büyü”, 15.

[103] Bakara, 275.

[104] Ebu Dâvûd, “Akziye”, 4.; Tirmizî, “Ahkâm”, 9.

[105] Mutaffifin 83/1-3.

[106] Nisâ 4/29.

[107] İbn Mâce, “Ruhun”, 4.

[108] Şuarâ 42/183.

Din eğitiminin hedefleri kısa ve uzun vadeli olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Kısa vadeli hedefleri; dünyada gizil güçler denilen yeteneklerin ortaya çıkarılarak geliştirilmesi, yaşam için gerekli olan maddi ve manevi ihtiyaçların giderilmesi, tevhid inancı doğrultusunda ahlâki bir yaşamın sağlanmasıdır. Uzun vadeli hedef ise ahiret mutluluğunun kazanılmasıdır.^[109] Din eğitiminin yakın hedefleri arasında ihtiyaçların giderilmesi bulunmaktadır. İhtiyaçları karşılamak; mal ve servet edinmekle mümkündür. İslam dini, sadece namaz kılmayı ve dua etmeyi değil, aynı zamanda çalışmayı da teşvik etmektedir. İslam'ın öğretilerinde, yarın ölecekmiş gibi ibadet etmek ve hiç ölmeyecekmiş gibi çalışmak yüceltilmiştir. Ayrıca bilime değer vermek ve bilgi arayışında olmak hatta bu bilgiler çok uzak bir yerde bile olsa gidip almak, tavsiye edilmiştir.^[110]

Sonuç

Tarihten günümüze İslâm'ın gerçekleştirmeyi hedeflediği değerler olarak bilinen “makâsıdü'ş-şerî'a”yı din eğitimi perspektifiyle yaptığımız inceleme neticesinde aşağıda yer alan bulgu ve sonuçlara ulaşılmıştır.

Çalışmamızda “makâsıdü'ş-şerî'a”nın din eğitiminin hedefleri olarak kabul edilme imkânı araştırılmıştır. Konuyla alakalı “Temel İslâmi Bilimler” içerisinde yer alan fıkıh ve kelam başta olmak üzere birçok disiplin tarafından üzerinde çalışmalar yapılması konunun önemini göstermektedir. Nitel araştırma ve doküman analizi yöntemiyle hazırlanan bu çalışmada “makâsıdü'ş-şerî'a” din eğitiminin “içe dönük” ve “ötekine dönük” hedefleri bağlamında incelenmiştir. Makâsıdü'ş-şerî'a'nın din eğitimiyle alakası olmasına rağmen konuyla alakalı alan yazında yeterli çalışmanın olmaması bir eksiklik olarak görülmektedir. Millî Eğitim Bakanlığının ‘Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Program’ında dersle alakalı bir konu olması sebebiyle “makâsıdü'ş-şerî'a”nın içeriğinde yer alan konulara müfredatta yer verilmiştir. Anayasamızda zorunlu olarak okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi müfredatında yer alan konuyla alakalı akademik alanda yeterli çalışmanın olmadığı tespit edilmiştir. Bu konuda elde edilen bulgulardan bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz.

Günümüzde birçok boyutu bulunan ve evrensel yönüyle öne çıkan; kişi ve toplumların maslahatlarını temin etmeyi gaye edinen ‘makâsıdü'ş-şerî'a ve “zarûrât-ı hamse” kişiye özel ve başkasına devredilemeyen temel insan haklarının yer aldığı dinî ve ahlâkî değerleri barındırmaktadır. Zarûrât-ı hamse, dinin geliş amacının bireylerin doğuştan fitrî olarak sahip olduğu hakları teminat altında olduğunun ifadesidir. Bu haklar, sadece toplumda yaşayan Müslümanlara sağlanmamış; toplumda yaşayan bütün insanlara doğuştan verilmiştir. Bu değerlerin dinî vecibe olması, bireyler tarafından içselleştirilmesi ve davranış haline getirilmesini desteklemektedir. Yapılan araştırma neticesinde bu değerlerin insanların bireysel ve toplumsal mutluluklarını sağlamayı hedeflediği; nihaî planda din eğitiminin hedeflerini de gerçekleştirme potansiyeline sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu değerlerin din eğitiminin hedefleri olarak öğretilmesi; din eğitimi daha kapsayıcı ve evrensel hale getireceği; din eğitiminin “içe ve ötekine dönük” hedeflerini gerçekleştirme potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. İslâm dinî, getirdiği hükümlerle bütün insanlara; din ve inanç özgürlüğü, yaşama hakkı ve meşru yoldan mal edinme hakkı sağlamış; akıl ve nesil emniyetini güvence altına almıştır. Küresel ekonomik ve siyasi güçler, teknolojiyi de kullanarak, din ve eğitimin önem verdiği; insanlığın sosyokültürel yapısının temel değerleri olan akli selime, cana, mala, inanca ve nesillerin güvenli limanı olan aile değerlerine zarar vermektedir. Bu değerler hem dinin hem de din eğitiminin konusudur. Din eğitiminin doğru zaman ve koşullarda verilmesi, yukarıda bahsedilen sorunlarla birlikte birçok sorunun çözümüne yardımcı olacağı; yanlış ve eksik bir din eğitiminin de insanları sıkıntıya sokacağı bilinmektedir.

[109] Bayraklı, *İslam 'da Eğitim*, 287-307.

[110] H. Fikret Kanad, *Pedagoji Tarihi* (İstanbul: Meb Yay., 1948), 1/201.

Makâsîdü'ş-şerî'a olarak bilinen dinî, ahlâki ve evrensel nitelikli değerler; insanlık tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. Aynı şekilde günümüzde evrensel insan hakları olarak da kabul edilen bu değerler, kişilerin doğuştan sahip olduğu temel hak ve özgürlüklerdir. Dinî nasların beş temel hedefi olarak da isimlendireceğimiz bu değerler hem dinin hem de din eğitimin hedefleri arasında yer almaktadır. İnsan fitratı ve doğası gereği var olan bu değerlerin, insanoğlunun var olduğu sürece korunması; insanlığın ortak sorumluluğunda bulunmaktadır. Tüm insanlığı ilgilendiren dini, ahlaki karakterli bu değerlerin hukuki güvence altına alınmasıyla birlikte, din eğitimi müfredatına, farkındalık oluşturacak şekilde konulması, alana katkı sağlayacaktır. Yaptığımız çalışma neticesinde din ve din eğitiminin hedef ve işlevleri göz önünde bulundurularak din eğitimi, şu şekilde tarif edebiliriz: Din eğitimi, bireylerde dinin hedef ve gayelerini tutum ve davranış haline getirme ameliyesidir. Din eğitimi, dinin temel kaynaklarında eşref-i mahlûkât ve halifetullah olarak tarif edilen insanın dinini, canını, malını, aklını ve neslini muhafaza etmeye yönelik etkinliklerdir.

İslâm'ın gerçekleştirmek istediği hedefleri olarak anlayacağımız dinin, canın, aklın, malın ve neslin muhafazası; inanılan dinin eğitimi olarak da tarif edilen din eğitiminin hedeflerinin farklı olamayacağı; "makâsîdü'ş-şerî'a" ile din eğitiminin hedeflerinin aynı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akgündüz, Ahmet. *Eski Anayasa Hukukumuz Ve İslam Anayasası*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1995.
- Akyürek, Süleyman. "İlk ve Orta Öğretimde Din Öğretim". *Din Eğitimi El Kitabı*. ed. Recai Doğan - Remziye Ege, ts.
- Atay, Tayfun. *Din Hayattan Çıkar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Ayhan, Halis. *Din Eğitimi ve Öğretimi; 21. Yüzyılda Beklentiler*. İstanbul: DEM Yayınları, 2004.
- Bahçekapılı, Mehmet. "Batılı Ülkelerde Din Eğitiminin Kültürlerarası Barış ve Hoşgörüyeye Olan Katkısı Üzerine Değerlendirmeler". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 129-152.
- Barmu, Taiseer. "İslami İlimler Dergisi". *Mîzânü'l-Hak* 9 (2019), 251-268.
- Başkurt, İrfan. "Din ve Ahlak Eğitiminde Yeni Arayışlar ve Bakış Açıkları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2002), 78.
- Bayraklı, Bayraktar. *İslam 'da Eğitim*. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2002.
- Bayraktar, M. Faruk. *Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*. İstanbul: İfav, 1987.
- Bilgin, Beyza. *Beyza Bilgin, Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Gün yayıncılık, 1992.
- Boynukalın, Ertuğrul. "Makâsıdü's-Şeria". *İslam Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2003.
- Bulutlu, Yusuf. *Klasik Ve Modern Fıkıh Düşüncesinde Makâsıd İctihadının İlke ve Sınırları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2002.
- Cebeci, Suat. *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2005.
- Çam, Ömer. "Din, Dil, Kültür ve Eğitim". *Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi* 1 (1994).
- Çamdibi, Mahmut. *Din Eğitiminde İnsan ve Hayat*. İstanbul: Çamlıca yayınları, 2003.
- Çamdibi, Mahmut. *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*. İstanbul: Han Yayınları, 1983.
- Dönmezer, Sulhi. *Toplumbilim*. İstanbul: Beta, 12.Baskı., 1999.
- Dönmezer, Sulhi Erman. *Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1959.
- Draz, M. Abdullah. "Ahlak ile Eğitimin Alakası". çev. H. Emin Sert. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, es-Sicistânî (ö.275/888). *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ev, Halit. "Din Eğitiminin Diğer Din Mensuplarına Karşı Tutumların Oluşumuna Etkisi" 17 (2003), 423-454.
- Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. I-II Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 1994.
- Gökalp, Ziya. *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*. İstanbul: Meb. Yayınları, 1974.
- Güneş, Adem. "Din Eğitiminin Hedefleri Bağlamında Bir Arada Yaşama Kültürü". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (Haziran 2018), 834-845.
- Habergetiren, Ömer Faruk. "İslâm Hukukunda Gözetilmesi Zorunlu Maslahatlar Çerçevesinde İnsan Onuru". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 3 (2019), 150-169.
- Hanbel, Ahmed b. *Müsned (I-VI)*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınlar, 1982.
- İbn Aşur, Muhammed Tahir. *İslam Hukuk Felsefesi*. çev. Mehmet Erdoğan - Vecdi Akyüz. İstanbul: Rağbet Yay., 2006.
- İbn Aşur, Muhammed Tahir. *Makâsıdü's-şerî'ati'l-İslâmiyye*. Katar, 2004.

- İbn-i Mace, Muhammed. *Sünen-i İbn-i Mace Tercemesi ve Şerhi*. çev. Haydar Hatiboğlu. 10 Cilt. İstanbul: Kahraman yayınları, 2012.
- İbni Manzûr, Ebul Fadl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisanu'l Arab (Lisan)*.1-14 Cilt. Beyrut: Daru-s Sadr, 1990.
- Kanad, H. Fikret. *Pedagoji Tarihi*. İstanbul: Meb Yay., 1948.
- Keyifli, Şükrü. "Eğitim ve Din Eğitimi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/13 (2013), 103-126.
- Kurân-ı Kerim Meali. <https://kuran.diyaret.gov.tr>. 25 Şubat 2023
- Kurt, Abdurrahman. "Sosyal Güvenlik ve Din". *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi* 9/9 (2000), 277-289.
- Milli Eğitim Bakanlığı. *Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*. Ankara, 2018.
- Okumuşlar, Muhittin. *Sosyalleşme Sürecinde Din Eğitimi*. Konya: Yediveren, 2007.
- Oruç, Cemil. "Din Eğitiminin Bireysel ve Sosyal Hayata Etkileri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (2010).
- Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî. *Sahih-i Buhari*. İstanbul: Çelik Yayınavi, 2019.
- Önder, Mustafa - Bulut, Hüseyin. "Temel Dini Değerler ve Değerler Eğitimi". *EÜSBED* 6/1 (2013), 15-32.
- Özbek, Belgizar. *Cinayet İşleyen Kadınlarda Din Algısı Ankara Kadın Kapalı Cezaevi Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri, Yüksek Lisans, 2011.
- Özdemir, Mehmet. *İslam İle Batının İlk Birlikte Yaşama Tecrübesi: Endülüs Örneği. İslam Kültüründe Hoşgörü*. Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Özdemir, Ömer. "Ebeveynlere Göre Ailede Çocuğun Din Eğitimi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 313-344.
- Özkan, Mustafa. "Medine Vesikası". 2/212-215. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, 2019.
- Öztürk, Levent. "Müslüman Toplumlarında Birlikte Yaşama Tecrübeleri (Abbasi Modeli)", *İslam ve Demokrasi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Parladır, Selahattin. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. İzmir, 1996.
- Pekcan, Ali. *İslam Hukukunda Gaye Problemi*,. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- Sayın, Yusuf. "İnsan Hakları Evrensel beyanname ve İslam". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 423-454.
- Serinsu, Ahmet Nedim (ed.). *MEB, Dinî Terimler Sözlüğü*. Ankara: Meb. Yayınları, 2009.
- Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistani, Ebu Davud, (ö.275/888),. *Sünen-i Ebi Davud, "Edeb", 18*. I-V Cilt. İstanbul: Çağrı Yay., 1981.
- Şekerci, Osman. *İnsan Hakları Alanında Temel Belgeler ve İslâm*. İstanbul: Nun Yayınları, 1996.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-. *Süneni Tirmizi Tercümesi*. çev. Abdullah Parlayan. 3 Cilt. Konya: Konya Kitapçılık, 2022.
- Tosun, Cemal. *Din Eğitim Bilimine Giriş*. Ankara, 2002.
- Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş, Pegem Yayınları*. Ankara: Pegem, 2001.
- Turan, Osman. *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul: Türk Yurdu Neşriyatı, 1971.

Usta, Niyazi. "Aklın Kullanımı, Hoşgörü ve Toplumsal Barış". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2001), 97-105.

Ülken, H. Ziya. *Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Ülken yayınları, 2001.

Zeydan, Abdülkerim. *Fıkıh Usulü*. çev. Ruhi Özcan. İstanbul: M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakfı, Yıldızlar Matbaacılık., 1993.